

De Nederlandse schoolwandkaarten uitgerold

Een en al ontwikkelingen vanaf 1820

Een school... een wand... een kaart...

De hiervoor genoemde afbeelding uit *Nommerkransje* (circa 1838) geeft een karakteristiek beeld van een klaslokaal van een zo op het oog niet armlastige school in de eerste helft van de 19de eeuw. Het is interessant om deze afbeelding te vergelijken met een foto van een klaslokaal dat karakteristiek is voor de periode rond 1900 (zie figuur 1). Op het eerste gezicht lijkt de spreekwoordelijke 19de-eeuwse jansaliegeest ook in scholen te hebben rondgevaard, aangezien er in een tijdspanne van zestig jaar niet veel veranderd lijkt te zijn (schoolbord, schoolbanken, kledingrekken, opengeslagen leerboekjes). Maar bij nadere bestudering blijken in ieder geval de schoolwandkaarten in deze periode een ware gedaanteverwisseling te hebben ondergaan. In plaats van een (te) klein, onopvallend wereldkaartje zien we in het klaslokaal (geen aardrijkskundelokaal) van figuur 1 grote, opvallende wandkaarten van de wereld in halfronden van Van der Vliet en Jansen (boven het schoolbord), van Europa en twee van Nederland (de 'zwarte schoolkaart' van Kruyder (zie pagina 129) en een van Ten Have). Wat is hier gebeurd? Kon er dan toch nog iets goeds voortkomen uit die volgens velen saai en lamlendige 19de eeuw? Verderop, in *Ochtendrood der schoolwandkaarten*, zal worden aangetoond dat de 19de eeuw inderdaad de periode was waarin

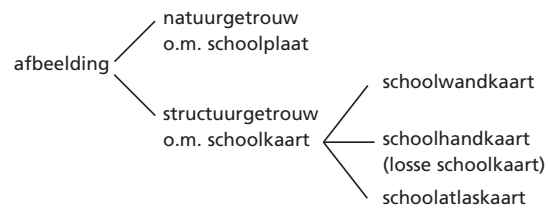
de Nederlandse schoolwandkaart volwassen werd en tot bloei kwam. Daarna zullen we diverse karakteristieke aspecten van Nederlandse schoolwandkaarten de revue laten passeren. Maar voor het zover is, volgt eerst een korte terminologische beschouwing over de (school)(wand)kaart.

Over schoolplaten, schoolkaarten, wandkaarten en handkaarten

De termen school(wand)plaat en school(wand)kaart worden tegenwoordig opvallend vaak met elkaar verward. Het gegeven dat deze leermiddelen grotendeels tot de geschiedenis zijn gaan behoren, kan misschien als excuus daarvoor worden gebruikt. De uitgevers van schoolplaten en schoolkaarten, toch niet de eersten de besten, hadden indertijd echter geen moeite met dit onderscheid. In een fondscatalogus van uitgeverij Wolters uit 1932 staat bijvoorbeeld: 'Nadere bijzonderheden en afbeeldingen van onze Wandkaarten en Schoolplaten geven de afzonderlijke catalogi *Nederlandsche Wandkaarten* en *Nederlandsche Schoolplaten*.' Ook concurrent Malmberg gaf in haar bedrijfsreclame aan dat wandkaarten en wandplaten niet op één hoop dienen te worden gegooid (zie figuur 2). En een bekend maker van deze leermiddelen, J.J. ten Have,

1. Klaslokaal in een lagere school (circa 1900). In: *Lager onderwijs in de spiegel der geschiedenis 1801-1976*, Staatsuitgeverij, 1976.

kende eveneens het verschil tussen platen en kaarten. Dit blijkt uit de verdeling in zijn *Handleiding bij het onderwijs in de aardrijkskunde* uit 1894¹ van de aardrijkskundige leermiddelen in afbeeldingen (bijvoorbeeld schoolplaat, 'stereoskoop-beeld') en kaarten. Andere vergelijkbare voorbeelden liggen in de schoolwereld voor het oprapen.² In overeenstemming hiermee zijn in onderstaand schema de in het onderwijs gebruikte afbeeldingen onderverdeeld in natuurgetrouwe afbeeldingen (bijvoorbeeld schoolplaten, foto's, dia's, film) en structuurgetrouwe afbeeldingen (bijvoorbeeld schoolkaarten en doorsneden). Een verdeling van schoolplaten in 'illustratieve wandplaten' en 'wandkaarten'³ is onnodig verwarrend en onpraktisch.

Een andere bron van verwarring kan het gebruik van de term schoolkaart zijn. Weliswaar wordt met deze term vaak een schoolwandkaart bedoeld, maar ook de kaarten in een schoolatlas en de losse bij het onderwijs gebruikte handkaarten (of handzame kaarten) zijn schoolkaarten. Wat een schoolatlas is hoeven we niet toe te lichten. Het onderscheid tussen een schoolwandkaart en een 'schoolhandkaart', of algemener: tussen een wandkaart en een handkaart, is echter niet altijd scherp aan te geven. Een wandkaart kan omschreven worden als een groot formaat kaart (bijvoorbeeld groter dan circa 50 x 60 cm⁴) die is opgebouwd uit meer dan twee⁵ of meer dan drie⁶ kaartbladen. Die definitie is wellicht bruikbaar voor oude wandkaarten van voor circa 1800. Maar gezien het steeds groter wordende formaat van de gedrukte kaartbladen, is ze minder geschikt voor 19de-eeuwse en zeker niet voor 20ste-eeuwse wandkaarten. Een modernere definitie van een wandkaart als 'een kaart bestemd om aan de muur te

worden gehangen, zodat deze door een grotere groep en van een zekere afstand gelezen kan worden⁷ is op haar beurt zeker niet geschikt voor de doorgaans met details overladen, oude wandkaarten, maar wel voor modernere (school)wandkaarten. Deze definitie gaat ook het wijdverbreide misverstand tegen, dat elke kaart die aan een wand hangt ook meteen een wandkaart is.

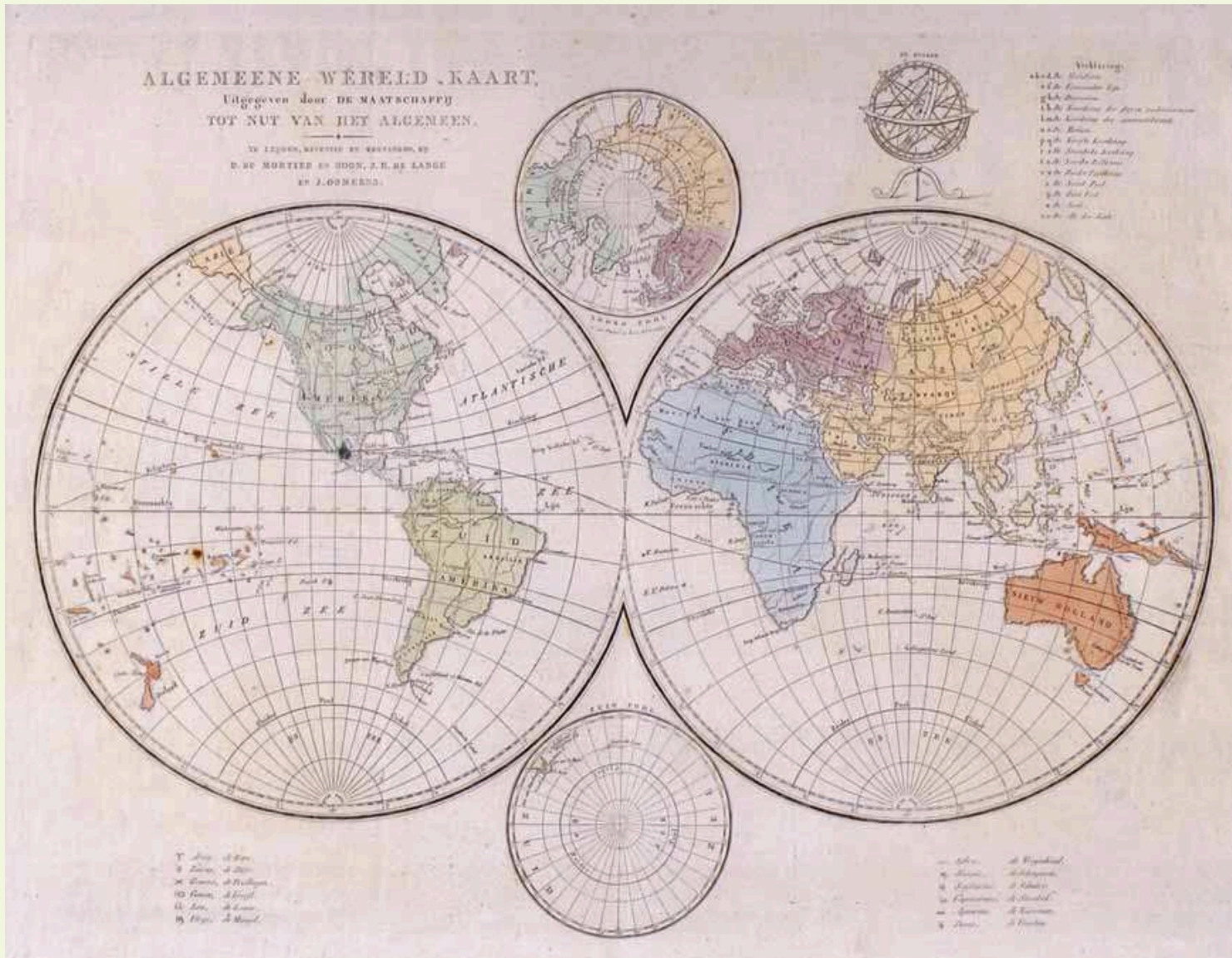
Ochtendrood der schoolwandkaarten

Algemene of aardrijkskundige bibliografieën geven meestal een onvolledige opgave van de in vorige eeuwen uitgegeven schoolwandkaarten. Uit dergelijke overzichten is het daardoor moeilijk af te leiden wanneer de eerste schoolwandkaarten in gebruik kwamen. Negentiende-eeuwers hadden daar meer zicht op. Daarom zullen de volgende vijf, chronologisch geordende delen ingeleid worden door prominente geleerden uit de 19de eeuw. Als dat nog mogelijk was geweest, zouden ze allen ongetwijfeld hun medewerking aan dit mini-symposium verleend hebben.

Voor 1800: slechts een optelling van namen

De heer J. Versluys, schrijver van het standaardwerk in vier delen *Geschiedenis van de opvoeding en het onderwijs vooral in Nederland* (1878-1879):

2. Bedrijfsreclame van uitgeverij Malmberg uit de jaren 20 met een duidelijk onderscheid tussen wandkaarten en wandplaten (gele markeringen door de auteur). In: T. Jansen, *Malmberg: Een educatieve uitgeverij in historisch perspectief*, Malmberg, 2007.

3. *Algemeene wereld kaart* uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen ([1820], schaal [circa 1:75.000.000], 1 blad, 48 x 58 cm (blad), kopergravure, handgekleurd, collectie

Haags Gemeentearchief). Elk halfrond heeft een doorsnede van slechts 28 cm.

‘Voor aardrijkskunde verscheen in 1762 [1758, LB] bij Houltuyn te Amsterdam een afzonderlijk werkje met den titel *Geographische oefening*. Dit was voorzien van blinde kaartjes. Dit werkje is niet veel meer dan een optelling van namen en een opgave van eenige getallen. Ook was de kennis, die men over ’t algemeen van aardrijkskunde bezat, zeer gering, en men heeft met geen op zich zelf staand feit te doen als men leest: “De Rijn ontspringt in het Zwitserlandsche gebergte, omtrent een uur achter het dorp Hinder-rijn, aan den voet van een hoogen berg, Glisscher geheeten.” Van wandkaarten voor schoolgebruik ingericht was geen sprake.⁸

De heer Versluys spreekt hier duidelijke taal: het was droevig gesteld met het aardrijkskundeonderwijs in de 18de eeuw. Naar schoolwandkaarten uit die periode hoeven we niet te zoeken. Zijn conclusie wordt ruim honderd jaar later nog steeds onderschreven: ‘Zur Verwendung von Wandkarten im 18. Jahrhundert ... als Anschauungsmittel im Gruppenunterricht fehlen bisher Belege.’⁹ Toch zijn in de 18de eeuw natuurlijk wel de kiemen gelegd voor de opbloei van de aardrijkskunde in de 19de eeuw.

Hoewel volksscholen vooralsnog gespeend bleven van aardrijkskundeonderwijs, drongen de verlichtingsidealen van Rousseau en anderen wel door in het particuliere onderwijs voor de goeude burgerstand. Daardoor kreeg de aardrijkskunde in de tweede helft van de 18de eeuw meer aandacht.¹⁰ Maar de kwaliteit van dit onderwijs bleef belabberd: ‘Het geheugen werd met nuttelooze ballast overladen, en wat wezenlijk nut zou hebben aangebragt, werd verwaarloosd en voorbijgezien. In plaats van een levenademend beeld van onze aarde, vertoonde men een dor geraamte.’¹¹ Dat dit gedeelte over de 18de eeuw toch nog met een positieve noot kan worden afgesloten, hebben we te danken aan amateur-toneelschrijver en uitvinder Aloys Senefelder. De kwaliteit van zijn toneelstukken kunnen we niet beoordelen, maar een uitvinding van hem uit 1796, de lithografie, zou in de 19de eeuw grote opgang maken. Het was een ware revolutionaire ontwikkeling in de grafische techniek die het grootschalige gebruik van schoolwandkaarten in de loop van de 19de eeuw mogelijk heeft gemaakt.

1800-1840: Niet dan van nabij onderscheiden

De heer P.H. Witkamp, zeer productief aardrijkskundige, geschiedkundige en honorair lid van het ‘Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap’, deelt ons naar aanleiding van een grote, door dit genootschap in 1860 georganiseerde tentoonstelling in Amsterdam van oude en nieuwe onderwijsuitgaven mee:

‘Eene opmerking bij ’t beschouwen der [school]wandkaarten is dat allen eerst sinds weinige jaren zijn vervaardigd. Geene enkele zoodanige kaart uit vroegere eeuwen was op de Tentoonstelling. Ook zou men er te vergeefs naar zoeken, want zonderling, in ’t vaderland van een van Deventer, een Mercator, een Ortelius, een Plancius, een Lucas Waghenaer, een Blaeu, een Varen, een Tasman, een Nicolaas Visscher werd voorheen in de volksschool niet dan bij uitzondering onderwijs in de Aardrijkskunde gegeven. De eerste kaarten die bij ons bepaaldelijk tot dit doel werden uitgegeven, waren eene wereldkaart en eene kaart van Europa, door de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen in 1820 en 1825 verkrijgbaar gesteld. De prijs was matig, de teekening niet zonder verdiensten en geen der beide bladen met namen overladen. Doch de gravure was slecht, en kon niet dan van nabij onderscheiden worden.’¹²

De heer Witkamp bevestigt het hierboven geschetste, treurige beeld van het aardrijkskundeonderwijs van voor 1800. Interessant is verder dat hij een wereldkaart die de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen (in de volksmond ‘het Nut’) in 1820 uitgaf, aanwijst als de eerste Nederlandse schoolwandkaart (zie figuur 3). Het is niet onmogelijk dat deze kleine wereldkaart in twee halfronden van C. van Baarsel en W.C. van Baarsel model heeft gestaan voor de tekenaar van het klaslokaal uit 1838 (zie de illustratie bij het voorwoord). De uit één blad bestaande kaart werd waarschijnlijk ‘los’ geleverd door de drie huisuitgevers en huisdrukkers van het Nut: J. Oomkens in Groningen, J.H. de Lange in Deventer en rond 1800 dé schoolboekenuitgever van Nederland D. du Mortier en Zoon in Leiden.¹³ De scholen konden zelf bepalen hoe zij de kaart wilden gebruiken, bijvoorbeeld opgeplakt op karton of (zoals op de prent in het voorwoord) ingelijst als een schilderij.